

Kırklareli Müzesi Bizans Dönemi Madeni Haçları

Byzantine Metal Crosses in Kırklareli Museum

Selda UYGUN YAZICI*

Öz

Bizans sanatı içerisinde kendine has bir yeri olan madeni haçlar, farklı müze, kazı ve koleksiyon örnekleriyle oldukça zengindir. İmparatorluğun değişik coğrafyalarından ele geçirilen sayısız haç örneği, Bizans sanatının varlığını, dini yaşam kültürünü ve bu kültürün çeşitliliğini kanıtlayan somut objelerdir. Madeni haç eserlerin sayısal fazlalığı, haçların hem litürjik hem de kişisel kullanımda her dönem tercih edildiğini de göstermektedir. Kırklareli Müzesi envanterine kayıtlı olan on yedi madeni haç bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Eserlerin tamamı Kırklareli ve çevre ilçelerden satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Kırklareli Müzesinden alınan izinle incelenen haçların on biri pantantif haç, altısı röliker haçtır. Röliker haçların dördü tek taraflıdır. Bronz ve bakırdan, döküm tekniğiyle üretilen eserlerin bezemelerinde kazıma ve kabartma tekniği kullanılmış, eserlerin bazıları değerli taş ya da cam malzemeyle süslenmiştir. Röliker haçlarda bir örnek dışında İsa, Meryem ve kutsal kişi tasvirlerine rastlanmıştır. Pantantif haçlar yassı kesitli, bitkisel ve geometrik desenlidir. Çalışmaya konu olan örnekler Yunan ve Latin Haçı formundadır. Üslup özelliklerine göre değerlendirilip benzer örneklerle karşılaştırılan Kırklareli Müzesi örneklerinin içerisinde Balkan üretimi olduğu düşünülen eserlerin bulunması bu çalışmayı farklı kılmaktadır. Yapılan değerlendirmeler ışığında madeni haçlar Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kırklareli, Müze, Bizans, Haç, Maden, Hristiyanlık

Abstract

The subject of the study is seventeen metal crosses registered in the inventory of Kırklareli Museum. All of the artifacts were brought to the museum through purchasing from Kırklareli and the surrounding districts. Eleven of these artifacts are pendant crosses, and the six of them are reliquary cross. Four of the reliquary crosses are one-sided. Metal crosses, which are unique in Byzantine art, are very rich with examples from different museums, digging areas and collections. The numerous examples obtained from different parts of the empire attest not only to the richness of Byzantine art, but also to the fact that Christianity has always preferred metal crosses as liturgical or personal religious objects. What makes this study different is that there are examples among the crosses of the Kırklareli Museum that are thought to be of Balkan design.

Keywords

Kırklareli, Museum, Byzantine, Cross, Metal

* **Sorumlu yazar:** Selda Uygun Yazıcı (Dr. Öğr. Üyesi) Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Edirne, Türkiye. E-posta: seldauygun@trakya.edu.tr ORCID: 0000-0002-0473-1308

Atf: Uygun Yazıcı, Selda. "Kırklareli Müzesi Bizans Dönemi Madeni Haçları." *Art-Sanat*, 20(2023): 613–640.

<https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1290437>

Extended Summary

With the most general expression, the cross can be defined as the shape that is identified with the moment of Jesus' crucifixion as well as one of the most important symbols of Christianity. It is also known that the cross, an important element of belief, responds to different needs in life. The respect and trust for the cross, which people carried due to its protective features, and socially which was not only in religious buildings but also on city walls, in houses, on roads and passageways, and in common areas, is important in understanding its significance in the Byzantine world. The value and symbolic meaning of the cross has made its uses diverse and dynamic. The cross, which is chosen for military and imperial ceremonies in the administrative sense, can be used in different areas as well due to its savior, healer and protector attributes in the religious sense. This determines the reasons why the cross is used for different purposes and its formal characteristics accordingly.

Pendant crosses has flat (Cat. No. 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10 and 11) and circular (Cat. No. 4 and 5) sections. The arms of the cross end in a straight, circle, teardrop or half-round/semi-circle. According to Pitarakis typology, the reliquary crosses is divided into Type I (Cat. No. 12), Type IV (Cat. No. 14, 15, 16 and 17) and Type VIII (Cat. No.13).

Considering the material and technical characteristics of the artifacts, two of the crosses are made of copper (Cat. No. 15 and 16), while the others are made of bronze. The decoration is made through engraving (Cat. No. 1, 2, 4, 5, 8, 9, 12, 14 and 17) and relief (Cat. No. 3, 7, 11, 13, 15 and 16) techniques. In one example, it was observed that (Cat. No. 17) slots were opened for colored stones or glass, but the stone or glass material that may have been inside has not survived.

The crosses has geometric (Cat. No. 1, 2, 5, 7, 9, 11 and 17) and floral (Cat. No.10) motifs. Figurative depictions include Crucified Jesus (Cat. No. 3, 12, 13, 16), Mary in orans position Bible writers or saints (Cat. No. 15 and 16). One example is undecorated (Cat. No. 6).

The stylistic features of the crosses are the most important element in identifying the artifacts and revealing the differences/similarities between them. Except for one example (Cat. No. 3 figural), both geometric and floral decorations are used on the pendant crosses. Figural decorations are seen on the reliquary crosses except for one example (Cat. No. 17 geometric). Geometric decoration is characterized by intertwined circular motifs or circles, while floral decoration is characterized by curling twigs.

Since the Byzantine cross of the Kırklareli Museum were included in the museum inventory through purchase, museum, collection and archaeological diggings have a

great importance in the analysis of the material. The crosses obtained from Kırklareli and their surroundings were first compared with similar examples in the nearby geography. It is very important that the examples of Balkan origin are not only museum material but also diggings.

While most of the crosses date to the Middle Byzantine period (10th-12th century) (Cat. No. 1, 2, 3, 10, 12, 14, 15, 16 and 17), common examples from different parts of the empire date to the Early and Middle Byzantine periods (6th-13th century) (Cat. No. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11 and 13).

As a result, the metal cross artifacts belonging to the Kırklareli Museum are important examples in terms of contributing to the existing inventory of Byzantium and examining its place in the Balkan geography when evaluated regionally. All seventeen metal artifacts were brought to the museum through purchasing. As it is a portable object the exact location of the find is unknown. These artifacts are nevertheless part of a whole as the inventory of the Kırklareli Museum and are concrete examples of Byzantine Christian culture. The abundance of portable crosses, which we know were used by believers during praying or in daily life to protect against all that is evil, suggests that Constantinople cannot be the only center of production. These artifacts may include locally made crosses.

The Balkan geography, with its miscellaneous ethnic structures and multiplistic internal dynamics, is at a different level within the empire. The proximity of this geography, which is located on the borderline of the capital, to Constantinople brought along many factors. Spread of Christianity in the Balkans took place at different times. Occupation, migration, warfare, trade and cultural relations between Southeastern Europe and Anatolia through the ages must have influenced the Christian heritage of the region. It has been observed that some of the artifacts belonging to Kırklareli and its surroundings, which are located in the Thrace Region today, are not only of Constantinople or Anatolian origin but also of Balkan origin.

Reliquary 11 is based on the Heraklia-Perinthos digging in Tekirdağ; Reliquary 14 is based on the Varna National Museum in Bulgaria, Reliquary 15 is based on the Athos/Vatopedi Monastery find, the Pernik Bulgarian Medieval Castle digging find, the Sofia National Museum, the Belgrade National Museum and the Budapest National Museum. Reliquary 16 is similar to the digging finds from Prosek Castle in Macedonia, the Benaki Museum in Athens and the Hungarian National Museum in Budapest and Reliquary 17 is similar to the Anatolian examples, as well as the Ukrainian and Athens-Canellopoulos Museum examples.

No. 10 pendant/encolpion is the only one among the metal crosses of the Kırklareli Museum with its four-leaf clover form. Encolpions are dated mainly to the late 10th

and early 11th centuries, with examples appearing in the neighboring lands of the empire (Georgia, Bulgaria, Greece, Ukraine). They are thought to have been sent as gifts from the capital or made by local producers in lands outside the empire in response to popular demand. The pendant/encolpion in the Kırklareli Museum may have originated in Constantinople or it may be made in the Balkan region.

Giriş

Haç, Hristiyanlık için önemli sayılan sembollerinden biridir. Haçın Hristiyanlar arasında sembole dönüşmesinin sebebi, İsa'nın gerildiği çarmıhın ölüm ve yaşam arasındaki son anı temsil etmesidir¹. Bizans dönemine ait dinî objeler arasında sıklıkla görülen haç, ölüme karşı meydan okumanın ve düşmana karşı kazanılan zaferin mottosudur ve Hristiyanlıkta büyük saygı görmektedir². Haçın yaşam içerisinde faklı ihtiyaçlara cevap verdiği de bilinmektedir. İnsanların yanında taşıdığı, boynuna asarak veya elbisesine sabitleyerek kullandığı haçın, şeytanın ya da kötü ruhların olumsuz etkilerinden insanı koruduğuna inanılmaktadır³. Haçın koruyuculuğu sadece bireysel değil aynı zamanda toplumsaldır. Dinî yapıların yanı sıra şehir surlarının, evlerin, yolların ve geçitlerin, ortak kullanım alanlarının içerisinde de haça duyulan saygı ve güven onun Bizans dünyasındaki yerini anlayabilmek açısından önemlidir.⁴

Haçın Hristiyan sanatı içerisindeki sembolik anlamı, liturjideki ve tasvir sanatındaki yeri de oldukça güçlüdür. Liturjinin ana ayini sayılan Ökaristi ayininde haç kullanılmaktadır⁵. İsa'nın bedeni ve kanı olduğuna inanılan ekmek ve şarabın kutsandığı Ökaristi törenlerinde “Küçük Giriş”te taşınan haçın yatay kollarında İsa'nın başlangıç ve son olduğunu ifade eden Yunan Alfabesinin ilk ve son harfi (A ve W) asılıdır⁶.

Hristiyan sanatında dinî semboller arasında kullanılan haç motifinin MÖ 4000'li yıllara kadar inen bir geçmişi vardır ve farklı kültürlerde değişik anlamlarda kullanılmaktadır⁷. Haçın Hristiyanlık içerisinde simgeleştiği dönem 4. yüzyılda I. Konstantin'in Maxentius'a karşı kazandığı zaferdir⁸. Haç kültürünün yaygınlaşarak devam etmesinde I. Konstantin'in annesi Helena'nın İsa'nın çarmıha gerildiği Gerçek Haç'ı kutsal topraklarda aramasının etkisi olmalıdır⁹. İkonaklazm dönemde bile ya-

1 Gerhard Podskalsky, “Cross: Theology of Cross”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Ed. Alexander Kazhdan (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 549-550.

2 Zeynep Çakmakçı, “Şükür Tül Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi TÜBA-KED* 15 (2017), 52; Meryem, Acara Eser, “Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç”, ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu, *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2010), 27.

3 Gülgün Köroğlu, “Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar,” *Akdeniz Sanat* 13 (2019), 401.

4 Apostolos Karpozilos ve Anthony Cutler, “The Cross in Every Day Life,” *The Oxford Dictionary of Byzantium, I*, ed. Alexander Kazhdan (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 551.

5 Acara Eser, “Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç”, 27-28.

6 Meryem Acara Eser, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler,” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1998), 195.

7 Ahmet Gül, *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018); Kadir Albayrak “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi,” *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 105-129.

8 Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam, Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, çev. Bilgi Altınok (İstanbul: Özne Yayınları 1998), 13-15; Acara Eser, “Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç”, 26.

9 Podskalsky, “Cross: Theology of Cross”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 550.

saklanan onca şeye rağmen haç motifinin kullanılmaya devam etmesi Hristiyanlıkta haç ve haç kültürünün önemini göstermektedir¹⁰.

Haçın değeri ve sembolik anlamı, kullanım alanlarının farklı ve dinamik olmasını sağlamıştır. İdari anlamda askerî törenlerin, imparatorluk seremonilerinin tercihi olan haç; dinî anlamda kurtarıcı, şifacı, koruyucu gibi pek çok bileşene cevap verebilen özelliktedir. Bu durum haçın farklı amaçlar için kullanılma sebeplerini ve bu sebeplere göre biçimsel özelliklerini belirlemektedir¹¹.

Kırlareli Müzesinde bulunan haçlar röliker ve pandantif haç olmak üzere iki çeşittir. Pandantif haçlar, diğer haç örneklerine nazaran küçük üretilmekte ve genellikle boyna asılarak kullanılmaktadır. İşlevsellik açısından simgesel olduğu kadar da koruyucudur¹². Rölik, kutsal kişilere ait olduğu düşünülen kalıntılar, aziz veya şehidin cansız bedeninden kalan parçalarıdır ve kutsal kişiye ait olduğu düşünülen, onun yaşarken kullandığı tüm nesnelere kapsamaktadır¹³. Röliker haç, iki parçadan oluşmaktadır. Bu parçaların içerisi oyuktur ve parçalar birbirine menteşe ile bağlıdır. Genellikle bronzdan, döküm tekniğinde yapılan eserlerin üzerlerinde kazıma ve kabartma yöntemiyle figürlü ve geometrik bezemeler işlenmektedir. Röliker haçlar arasında değerli taş ya da cam parçaların içerisine yerleştirildiği örnekler de mevcuttur ve haçın üst kolunda taşınmasını sağlayan bir mekanizma yer almaktadır¹⁴.

10 Son yıllarda yapılmış çok sayıda çalışmada Hristiyanlıkta haç ve haç kültürüyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu bölümde tekrara düşmemek adına bazı yayınlar için bk. Feride İmrana Altun, "Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar," *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 134-137; Acara Eser, "Hristiyanlıkta Haç kültürü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç", 27-28; Oğuz Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35(2), (2018), 111; Ufuk Elyiğit, "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri," *Art-Sanat* 18 (2022), 176-184, doi no; 10.26650/artsanat.2022.18.1090632 Demet Okuyucu, "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Haç," *Art-Sanat* 19 (2023), 370-373, doi no; 10.26650/artsanat.2023.19.1155760 Hüseyin Metin, "Burdur Müzesi'nden Bir Röliker Haç," *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2019), 414-415; Hasan Buyruk, "Silifke Müzesi'ndeki Haç Rölikerler," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7(33) (2014), 504-512.

11 Karpozilos ve Cutler, *The Cross in Every Day Life*, 550; Çakmakçı, "Şükrü Tül Eski Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri," 52-53.

12 Hatice Özdemir ve Gökçen Kurtuluş Özataşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup," *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, 2009), 489-499; Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 115; Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygarlıklarında Takı* (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2004), 45.

13 M. E. Frazer ve Antony Cutler, "Reliquary", *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III, Ed. Alexander Kazhdan (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 1782-1783.

14 Meryem Acara Eser, "Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar," *Komana Ortaçağ Yerleşimi*, ed. Deniz Burcu Erciyas ve Mustafa Nuri Tatbul (İstanbul: Ege Yayınları, 2015), 167-168.

1. Katalog¹⁵

Katalog No 1: Pandantif Haç

Envanter No: 2011/166(A)

Müze Geliş Şekli: Satın alma

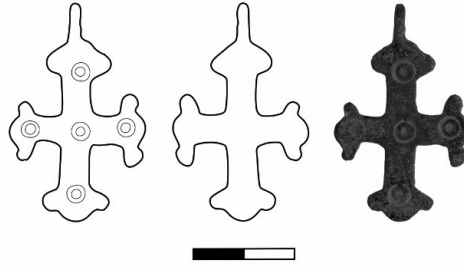
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 4,2 cm- Gen: 2,6 cm

Tanım: Yassı olan eser döküm tekniğinde yapılmıştır. Haç kolları merkezden uca doğru hafif genişler. Uçlarda yarım daire şeklini almaktadır. Bu şekil yanlarda küçük çıkıntı yaparak sonlanmaktadır. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka vardır. Ön yüzü dördü haç kollarında, biri merkezde olmak üzere kazıma tekniğinde yapılmış beş daire ile bezenmiştir. Bu daireler iç içe geçmiş ikişer daireden oluşmaktadır. Arka yüz bezenmemiş, boş bırakılmıştır.

Tarih: Orta Bizans, 11. yüzyıl

Yayın: -

G. 1: Kırklareli Müzesi 2011/166(A) envanter numaralı pandantif haç

Katalog No 2: Pandantif Haç

Envanter No: 2011/167(A)

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 3,9 cm- Gen: 2,5 cm

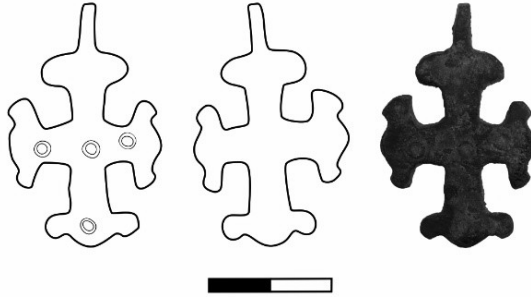
Tanım: Yassı olan eser döküm tekniğinde yapılmıştır. Haç kolları merkezden uca

15 Röliker haçların tipolojisi Pitirakis'in 2006 yılındaki yayını referans alınarak hazırlanmıştır. Haçların çizimleri ve fotoğrafları yerleştirilirken, ön yüz, arka yüz ve fotoğraf sırası izlenmiştir. Tek taraflı rölikerlerin mevcut olan tarafın arkası da çizilerek ön yüzün yanına konulmuştur. İki yüzü de günümüze ulaşan rölikerlerin ise ön ve arka yüzü fotoğraflarıyla beraber verilmiştir. Envanter numarası 201, 202 ve 2011/168 olan röliker haçların ön yüzleri, 2013/135 nolu röliker haçın arka yüzü günümüze gelebilmiştir. Yayında kullanılan görsel malzeme (fotoğraf ve çizim) Kırklareli Müzesinden alınan 10.9.2022 tarih ve 2236 sayılı izin doğrultusunda 01.02.2023 ve 01.03.2023 tarihleri arasında yazar tarafından hazırlanmıştır.

doğru hafif genişlemektedir. Uçlarda yarım daire şeklini almaktadır. Bu şekil yanlarda küçük çıkıntı yaparak sonlanmaktadır. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka vardır. Ön yüzünde üçü yatay haç kolu, biri dikey haç kolunun alt kısmına denk gelecek şekilde kazıma tekniğiyle yapılmış üç daire yer almaktadır. Bu daireler içi içe geçmiş ikişer daireden oluşmaktadır. Arka yüz bezenmemiş, boş bırakılmıştır.

Tarih: Orta Bizans, 11. yüzyıl

Yayın: -

G. 2: Kırklareli Müzesi 2011/167(A) envanter numaralı pandantif haç

Katalog No 3: Pandantif Haç

Envanter No: 1176

Müze Geliş Şekli: Satın alma

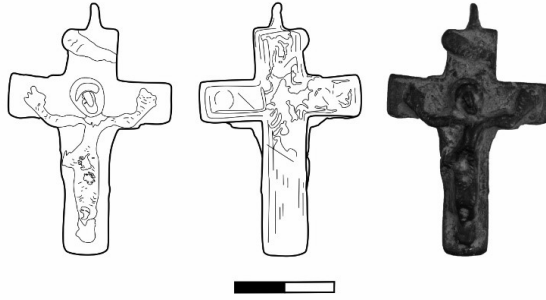
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yüksek: 5 cm- Gen: 3,7 cm

Tanım: Eser döküm tekniğinde yapılmıştır. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka bulunmaktadır. Yatay haç kolu dikey kola oranla kısa tutulan haçın ön yüzünde kabartma tekniğinde “Çarmıhta İsa” figürü yer almaktadır. İsa’nın başı sağa doğru hafif eğiktir. Haleli olarak tasvir edilmiş, oval yüz hatları belirgin biçimde olmasa da ağız, burnu ve kaşları seçilebilmektedir. Kollarında ve ellerinde orantısızlık göze çarpmaktadır. Asılmasını sağlayan dikey kolun başlangıç kısmında bir tür kabartma(?) olan eserin arka yüzünde ne olduğu anlaşılmayan girift şekiller ve çizgiler vardır. Eserin bazı yerlerinde deformasyon ve korozyon görülmektedir.

Tarih: 11. - 12. yüzyıl

Yayın: -

G. 3: Kırklareli Müzesi 1176 envanter numaralı pendentif haç

Katalog No 4: Pendentif Haç

Envanter No: 2013/146

Müze Geliş Şekli: Satın alma

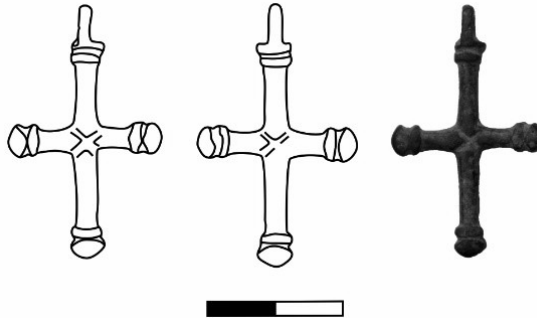
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 3,7 cm- Gen: 2,3 cm

Tanım: Daire kesitli olan pendentif haç, döküm tekniğinde yapılmıştır. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka bulunmaktadır. Eserin merkezden uçlara doğru uzanan haç kolları, yarım yuvarlak şeklinde, basık küre biçiminde sonlanmaktadır. Haç kollarının kesişme yerinde kazıma tekniğiyle yapılmış “X” harfi vardır. Eserin iki yüzündeki uygulama da aynıdır.

Tarih: 9. - 12. Yüzyıl

Yayın: -

G. 4: Kırklareli Müzesi 2013/146 envanter numaralı pendentif haç

Katalog No 5: Pendentif Haç

Envanter No: 2019/6

Müze Geliş Şekli: Satın alma

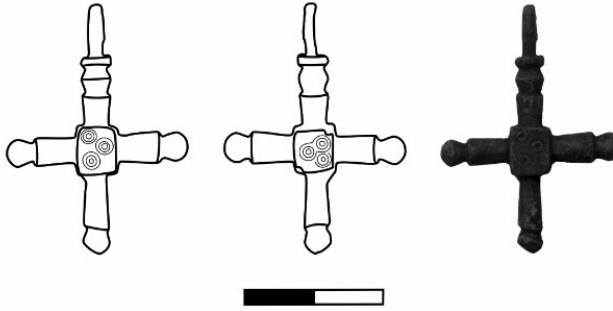
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yüksek: 3,5 cm- Gen: 2,5 cm

Tanım: Daire kesitli olan pandantif haç, döküm tekniğinde yapılmıştır. Ön ve arka yüzü benzer olan haç kollarının merkezi kübiktir. Haç kolları uçlara doğru yuvarlak biçimde sonlanmaktadır. Merkezde, kazıma tekniğinde yapılmış ve iç içe geçmiş üç ayrı daire yer almaktadır. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka bulunmaktadır.

Tarih: 9. - 12. yüzyıl

Yayın: -

G. 5: Kırklareli Müzesi 2019/6 envanter numaralı pandantif haç

Katalog No 6: Pandantif Haç

Envanter No: 2019/3

Müze Geliş Şekli: Satın alma

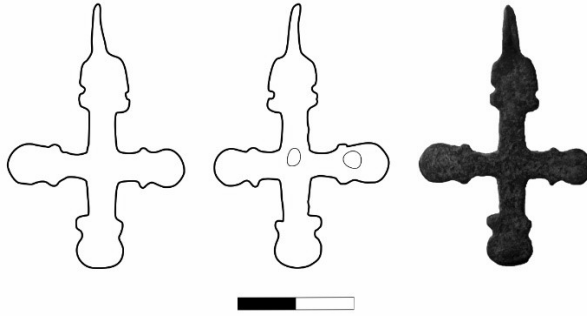
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yüksek: 4,25 cm- Gen: 2,8 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan eser yassıdır. Haçın kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları dışa taşkın yarım daire biçiminde ve yanlardan dışa küçük çıkıntı yaparak sonlanmaktadır. Yatay haç kolundan soldaki, diğerine oranla daha uzun ve büyüktür. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka bulunan pandantif haç bezemesizdir.

Tarih: 9-12. yüzyıl

Yayın: -

G. 6: Kırklareli Müzesi 2019/3 envanter numaralı pendantif haç

Katalog No 7: Pendantif Haç

Envanter No: 2019/2

Müze Geliş Şekli: Satın alma

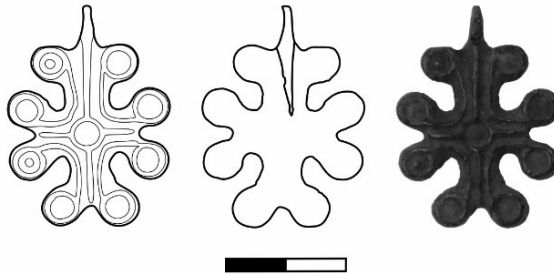
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 3,5 cm- Gen: 2,6 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan eser yassıdır. Haç kolları merkezden uçlara doğru genişlemekte ve uçlarda dışa doğru ikişer yarım daire ile sonlanmaktadır. Haçın asılmasını sağlayan halka sebebiyle bu haç kolundaki dairelerin arası düzdür. Ön yüzünde kabartma tekniğinde sekiz yuvarlak çizgisel bezeme yer almaktadır. Aynı bezeme haç kollarının merkezinde de görülmektedir. Arka yüz bezenmemiş, boş bırakılmıştır.

Tarih: 9-12. yüzyıl

Yayın: -

G. 7: Kırklareli Müzesi 2019/2 envanter numaralı pendantif haç

Katalog No 8: Pendantif Haç

Envanter No: 2019/5

Müze Geliş Şekli: Satın alma

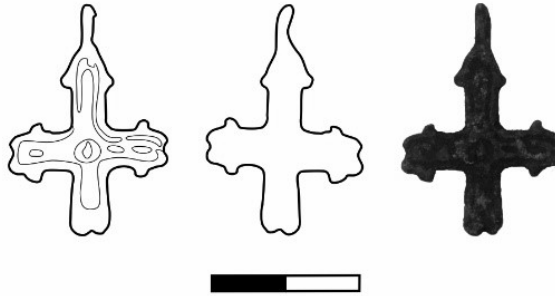
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 3 cm- Gen: 2,1 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan eser yassıdır. Haç kollarının uçları iki yandan dışa taşkın birer küçük yarım daire ile sonlanmaktadır. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka vardır. Ön yüzde kazıma tekniğinde yapılmış çizgisel bezemeler bulunmaktadır fakat bezemelerin ne olduğu anlaşılamamaktadır. Eserin arka yüzü bezenmemiş, boş bırakılmıştır.

Tarih: 8-11.yüzyıl

Yayın:-

G. 8: Kırklareli Müzesi 2019/5 envanter numaralı pendentif haç

Katalog No 9: Pendentif Haç

Envanter No: 2019/7

Müze Geliş Şekli: Satın alma

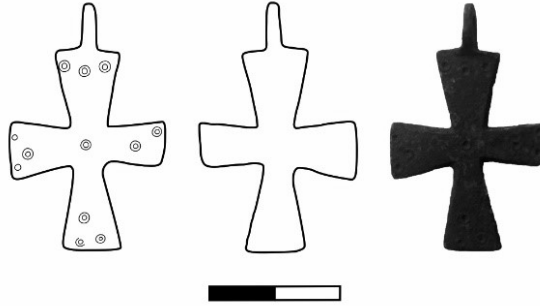
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 3,75 cm- Gen: 2,4 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan eser yassıdır. Haç kolları dışa doğru genişlemektedir. Yatay haç kolunun sol ucu aşınarak diğerlerine oranla küçülmüştür. Dikey haç kolunda asılarak kullanılması için halka vardır. Ön yüzde kazıma tekniğinde yapılmış içi içe geçmiş daireler bulunmaktadır. Haç kollarının kesiştiği yerde bir tane, haç kollarında serpiştirilmiş hâlde toplam on bir tane dairesel bezeme yer almaktadır. Haçın arka yüzü boş bırakılmıştır.

Tarih: 6-13. yüzyıl

Yayın: -

G. 9: Kırklareli Müzesi 2019/5 envanter numaralı pendantif haç

Katalog No 10: Pendantif Haç

Envanter No: 2019/33

Müze Geliş Şekli: Satın alma

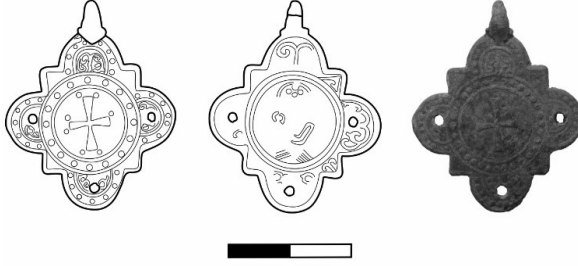
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yüksek: 3,35 cm- Gen: 2,7 cm

Tanım: Yonca biçimli olan haç yassıdır ve döküm tekniğinde yapılmıştır. Asılmasını sağlamak için halkası, diğer üç yönde ise delikleri mevcuttur. Ön yüzde yuvarlak bir madalyon bulunmaktadır. Bu madalyon bir şerit içerisindeki noktaların birbirini takip ettiği düzeneğe sahiptir. Madalyonun içerisinde ortasından uçlara doğru genişleyen bir haç motifi yer almaktadır. Dışa taşkın kısımlarda ise nokta sıralarıyla bezenen alanlar içerisinde bitkisel motifler vardır. Bu alanlara açılan delikler kompozisyonun algılanmasını zorlaştırmaktadır. Arka yüzünde deformasyondan kaynaklı kim olduğu anlaşılamayan bir figür yer almaktadır.

Tarih: 12-14. yüzyıl

Yayın -

G. 10: Kırklareli Müzesi 2019/33 envanter numaralı pandantif haç

Katalog No 11: Pandantif Haç

Envanter No: 2019/34

Müze Geliş Şekli: Satın alma

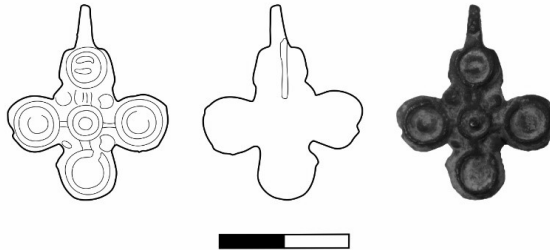
Malzeme: Bronz

Ölçüleri: Yük: 2,9 cm- Gen: 2,35 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan eser yassıdır. Haç kolları dairesel biçimde sonlanmaktadır. Oksitlenmenin görüldüğü eserde ön yüzde kabartma tekniğinde yapılan yuvarlak çizgisel bezemeler vardır. Merkezdeki yuvarlak bezeme, haç kollarındaki bezemelere çizgisel iç içe geçmiş üç daire ile bağlanmaktadır. Eserin arka yüzü boş bırakılmıştır ve hafif korozyonludur.

Tarih: 9-12. Yüzyıl

Yayın: -

G. 11: Kırklareli Müzesi 2019/34 envanter numaralı pandantif haç

Katalog No 12: Röliker Haç

Envanter No: 201

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bronz

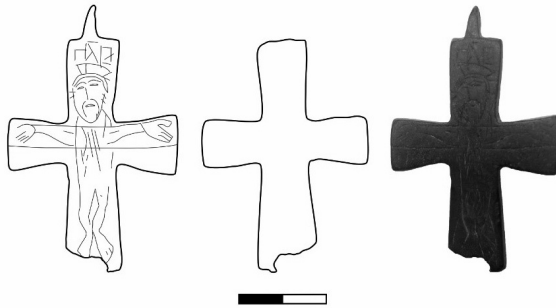
Ölçüleri: Yük: 5,9 cm- Gen: 3,8 cm

Tanım: Ön yüzü günümüze gelebilen rölikerin arka yüzü yoktur. Döküm tekniğinde yapılmıştır. Üzerinde kazıma tekniğinde “Çarmıhta İsa” figürü bulunmaktadır. Oval yüzü çizgisel olarak biçimlendirilen İsa’nın sakallı tasvir edildiği görülmektedir. Stilize edilmiş vücudu orantısızdır. Halesinin, çarmıhının ve kıyafetinin tamamlanmamış olduğu görülmektedir.

Tip: I

Tarih: 11. -12. yüzyıl

Yayın: Pitarakis 2006, Kat. No: 295

G. 12: Kırklareli Müzesi 201envanter numaralı röliker haç

Katalog No 13: Röliker Haç

Envanter No: 2011/168(A)

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bronz

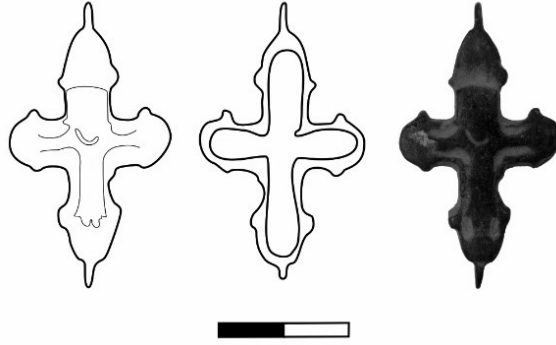
Ölçüleri: Yük: 4,4 cm- Gen: 2,5 cm

Tanım: Ön yüzü günümüze gelebilen rölikerin arka yüzü yoktur. Döküm tekniğinde yapılmıştır. Üzerinde kabartma tekniğinde “Çarmıhta İsa” figürü yer almaktadır. Stilize edilmiş İsa’nın çarmıha çivilenen sağ eli kırılmıştır. Başı zarar gören İsa’nın boynu seçilebilmektedir. Dikey haç kolunun her iki ucunda eserin asılabilmesini sağlayan halkalar vardır.

Tip: VIII

Tarih: 9-12. yüzyıl

Yayın: -

G. 13: Kırklareli Müzesi 2011/168(A) envanter numaralı röliker haç

Katalog No 14: Röliker Haç

Envanter No: 202

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bronz

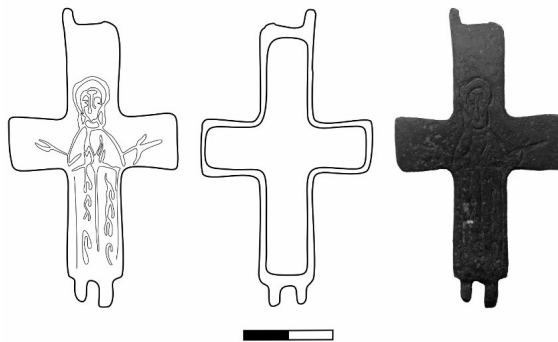
Ölçüleri: Yüksek: 6,6 cm- Gen: 3,7 cm

Tanım: Ön yüzü günümüze gelebilen rölikerin arka yüzü yoktur. Döküm tekniğinde yapılmıştır. Üzerinde kazıma tekniğinde yapılmış orans duruşunda figür yer almaktadır. Figürün oval yüzü, halesi belirgindir. Yüzünün ayrıntıları stilize edilmiştir. Figürün tamamlanmamış giysisi eşkenar dörtgenlerin peş peşe sıralanmasıyla bir desen oluşturmaktadır. Kolları kısa olan figürün elleri ve parmakları belli belirsizdir.

Tip: IV

Tarih: 10.-12. yüzyıl

Yayın: -

G. 14: Kırklareli Müzesi 202 envanter numaralı röliker haç

Katalog No 15: Röliker Haç

Envanter No: 2013/135

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bakır

Ölçüleri: Yük: 8 cm- Gen: 4,1 cm

Tanım: Ön kısmı günümüze gelebilen rölikerin arka kısmı yoktur. Döküm tekniğinde yapılmıştır. Üzerinde kabartma tekniğinde orans Meryem, haç kollarının uçlarında dört İncil yazarı ya da azizler yer almaktadır. Meryem'in yüz hatları belli olsa da gözleri, kaşları, burnu ve ağzı seçilememektedir. Meryem'in dua eder pozisyondaki kolları ve elleri belirgin bir biçimde tasvir edilmiştir. Üzerindeki kıyafetin dökümleri belirgindir. Stilize olan figürlerden dikey haç kolunda yer alanlar cepheden, yatay haç kolunda bulunanlar profilden tasvir edilmiştir. Figürlerin yüzlerindeki ayrıntılar belli değildir.

Tip: IV

Tarih: 10.-12. yüzyıl

Yayın: -

G. 15: Kırklareli Müzesi 2013/135 envanter numaralı röliker haç

Katalog No 16: Röliker Haç

Envanter No: 2013/136-137

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bakır

Ölçüleri: Yük: 3,9 cm- Gen: 2,1 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılmış olan rölikerin iki yüzü de günümüze gelebilmiştir. Yatay haç kolu, dikey haç koluna oranla kısadır. Eserin ön yüzünde kabartma

teknğinde “Çarmıhta İsa” figürü yer almaktadır. Arka yüzünde orans duruşlu Meryem tasvir edilmiştir. Her ikisi de stilize olan bezemelerden orans duruşlu Meryem daha iyi konumdadır. Yüzünün çehresi belli olan Meryem’in gözleri, kaşları, burnu ve ağzı seçilememektedir. Elbisesinin dökümü dikey çizgilerle ve belirgin olarak tasvir edilmiştir. Çarmıhta İsa’nın yüzünün çehresi belirgindir. Gözleri ve burnu çizgisel olarak belirtilmiştir.

Tip: IV

Tarih: 10.-11. yüzyıl

Yayın:

G. 16: Kırklareli Müzesi 2013/136-137 envanter numaralı röliker haç

Katalog No 17: Röliker Haç

Envanter No: 2019/10-11

Müze Geliş Şekli: Satın alma

Malzeme: Bronz

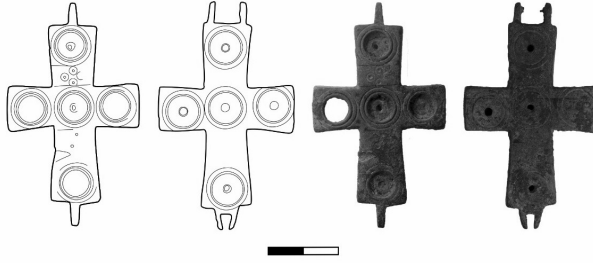
Ölçüleri: Yüksek: 6,1 cm- Gen: 3,6 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılmış olan rölikerin iki yüzü de günümüze gelebilmiştir. Yatay haç kolu dikey kola oranla kısa tutulan haçın ön yüzünde yuvalar bulunmaktadır. Bu yuvalar kazıma tekniğinde yapılmış iç içe ikişer daireyle vurgulanmıştır. Dikey haç kolu yuvalarının arasında kazıma tekniğinde yapılmış üç adet iç içe geçirilmiş ikişer dairesel bezeme vardır. Arka yüzeyinde ise iç içe geçirilmiş dairesel bezemeler ön yüzdeki yuvalara denk gelecek biçimde kazıma tekniğinde yapılmıştır. Eserin bazı yerlerinde korozyon görülmektedir.

Tip: IV

Tarih: 11.-12. yüzyıl

Yayın:

G. 17: Kırklareli Müzesi 2019/10-11 envanter numaralı röliker haç

2. Değerlendirme

Haçların değerlendirilmesinde müze ve koleksiyonlarda yer alan ve arkeolojik kazılarda ele geçen yayımlanmış eserler göz önüne alınmıştır. Eserin biçim ve kullanım amacının yanı sıra figüratif, bitkisel ve geometrik bezemeler açısından benzerlik gösteren örnekleri, geniş coğrafi alan içerisinde, farklı noktalarda karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple benzer örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalarındaki artış özellikle müze ve koleksiyonlardaki eserlerin görünür olmasını sağlamıştır¹⁶. Haçların taşınabilir olması sebebiyle bir yerden başka bir yere nakli, hac yolculuğu sırasında sıklıkla el değiştirebilme özellikleri, benzer örneklerin imparatorluğun hüküm sürdüğü tüm coğrafyada karşımıza çıkmasının sebebidir. Eserler benzer örneklerle karşılaştırılırken form, bezeme, üslup vb. özellikleri göz önüne alınmış ve karşılaştırma malzemesi için öncelikle yakın coğrafya seçilmiştir.

Kırklareli Müzesinde yer alan on yedi haçın on biri pandantif (Kat. No. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 ve 11), altısı röliker haçtır (Kat. No. 12, 13, 14, 15, 16 ve 17). Röliker haçlardan dördü tek parça (Kat. No. 12, 13, 14 ve 15), ikisi ise tamdır (Kat. No. 16 ve 17). Eserlerin bazıları korozyonludur (Kat. No. 3, 4, 11 ve 17).

Pendantif haçlar, yassı (Kat. No. 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10 ve 11) ve daire (Kat. No. 4 ve 5) kesitlidir. Haç kolları düz, daire, damla ya da yarım yuvarlak/yarım daire biçiminde sonlanmaktadır. Pendantif haçlar, Latin Haçı ve Yunan Haçı olarak iki tiptedir.

16 Bk. Acara-Eser, "Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar," 167-180; Çakmakçı, "Şükür Tül Eski Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri," 45-61; Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 110-121; Metin, "Burdur Müzesi'nden Bir Röliker Haç," 413-418; Altun, "Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar," 133-151; Fatma Yaşar ve Selim Yavuz, "Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki Metal Haçların Değerlendirilmesi," *Inonu University Journal of Art and Design* (2022), 62-85; Okuyucu, "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Haç," 365-392; Elyiğit, "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri," 173-200; Ceren Ünal ve Zeynep Çakmakçı, "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları" *Art-Sanat 14* (2020), 495-531, doi: 10.26650/artsanat.2020.14.0019

Röliker haçlarda üç tip tespit edilmiştir¹⁷. Bu grupların kısa tanımlamaları ve örnekleri şu şekildedir:

Tip I: Latin Haçı biçiminde olan bu tipte haç kolları kesişme noktasından dışa doğru genişlemektedir. Alt kol, üst ve yatay kollardan daha uzundur. Bu tipolojiye dâhil edilebilecek bir örnek vardır (Kat. No. 12).

Tip IV: Dikey haç kolu, yatay haç kolundan uzundur. Bu tipte yatay kolların uzunluğu üst kolun uzunluğundan biraz kısadır. Bu tipoloji içerisinde girebilecek dört örnek vardır (Kat. No. 14, 15, 16 ve 17).

Tip VIII: Üst ve yatay kollar, alt koldan; üst kolu da yatay kollardan kısadır. Kol uçları yarım dairesel biçimde ve iki yandan dışa küçük çıkıntılıdır. Bu tipolojiye uygun bir örnek vardır (Kat. No. 13).

Haçların boyutları değişiklik göstermektedir. Pandantif haçların yükseklikleri 2.9 cm ile 7.9 cm; genişlikleri 2.1 cm ile 3.7 cm aralığındadır. Röliker haçların yükseklikleri 3.9 cm ile 8 cm; genişlikleri 3.6 cm ile 4.1 cm aralığındadır.

Eserlerin malzeme teknik özellikleri göz önüne alındığında haçların ikisinin bakırdan (Kat. No. 15 ve 16), diğerlerinin bronzdan üretildiği görülmektedir. Bezemeleri kazıma (Kat. No.1, 2, 4, 5, 8, 9, 12, 14 ve 17) ve kabartma (Kat. No. 3, 7, 11, 13, 15 ve 16) tekniğinde yapılmıştır. Bir örnekte (Kat. No. 17) renkli taş veya cam konulması için yuvaların açıldığı görülmüş fakat içerisinde olması muhtemel taş veya cam malzeme günümüze ulaşmamıştır.

Haçlarda, geometrik (Kat. No. 1, 2, 5, 7, 9, 11 ve 17) ve bitkisel (Kat. No.10) motifler vardır. Figüratif tasvirler arasında “Çarmıhta İsa” (Kat. No. 3, 12, 13, 16), “orans Meryem”, İncil yazarları ya da azizler (Kat. No. 15 ve 16) yer almaktadır. Bir örnek ise bezemesizdir (Kat. No. 6). Haçlardaki üslup özellikleri eserlerin tanımlanmasında, aralarındaki farklılıkların/ benzerliklerin ortaya konulmasında en önemli unsurdur. Pandantif haçlarda bir örnek hariç (Kat. No. 3 figürlü) hem geometrik hem bitkisel bezeme kullanılmıştır. Röliker haçlarda bir örnek hariç (Kat. No. 17 geometrik) figürlü bezemeler görülmektedir. Geometrik bezemelerde iç içe geçmiş dairesel motifler veya yuvarlaklar kullanılmışken bitkisel bezemelerde kıvrık ince dallar dikkat çekmektedir.

Genel itibariyle yayımlanmış pek çok haç, benzer özellikler sergilese de ayrıntıda farklılıkları bulunmaktadır. Figürlerin başları, yüz hatları, göz, burun ve ağız detayları, kıyafetleri ve vücut ayrıntıları bu tür farklılıkların görülebildiği küçük detaylardır. Kırklareli Müzesindeki röliker ve pandantif haçlarda tasvir edilen tüm figürlerin baş-

17 Brigitte Pitarakis, röliker haçları on tip içerisinde değerlendirir. Bu tipoloji oluşturulurken; haç kollarının biçimsel özellikleri ve bitiş şekilleri göz önüne alınmıştır. Bk. Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze* (Paris: Picard, 2006), 30-39.

ları ovaldır (Kat. No. 3, 12, 14 ve 16). Yüz çehresi stilize edilmiş olsa da belirgindir. Yüz hatlarında, göz, ağız ve kaşlar çizgi şeklindedir (Kat. No. 12 ve 16) Gözlerin, oval eğik (Kat. No. 3) ve oval düz (Kat. No.4) olarak tasvir edildiği de görülmektedir. El ve ayaklar, kolların yapısı bazı örneklerde benzer özellikler göstermektedir (Kat. No. 3, 12, 15 ve 16). Kıyafetlerde farklılık göze çarpmaktadır. Genellikle elbiselerin alt kısımları dikey çizgilerle (Kat. No. 15 ve 16) veya damla motifıyla (Kat. No. 14) hareketlendirilmiştir. Kıyafeti olmayan figürler de (Kat. No. 4 ve 12) mevcuttur.

3. Tarihlendirme

Kırklareli Müzesi Bizans Dönemi haçları satın alma yoluyla müze envanterine dâhil edildiğinden malzemenin çözümlenmesinde müze, koleksiyon ve arkeolojik kazı buluntularının önemi büyüktür. Kırklareli ve çevresinden ele geçen haçların öncelikle yakın coğrafyadaki benzer örneklerle karşılaştırılması yapılmıştır. Balkan kökenli örneklerin sadece müze malzemesi değil, kazı buluntusu olması oldukça önemlidir.

1 ve 2 No.lu (G. 1 ve G. 2) pantantif haçların kolları merkezden uca doğru hafif genişlemektedir. Uçları dışa doğru yarım daire biçimindedir ve yanlarda küçük çıkıntı yaparak sonlanmaktadır. Pantantif haçların ön yüzleri kazıma tekniğinde yapılan iç içe geçmiş dairesel şekillerle bezenmiştir. Farklı tipte yapılmış haçların benzer şekilde bezenmiş örnekleri oldukça fazladır¹⁸. Bu örnekler için farklı tarih önerileri verilmiştir. Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen örnekler Atina, Bizans ve Hristiyan Müzesi'nde bulunmaktadır¹⁹. Erimtan, Denizli, Malatya ve Erzurum Müzeleri örnekleri Orta Bizans Dönemi'ne²⁰; Boğazköy ve Yumuktepe Kazısı örnekleri ise 11. ve 13. yüzyıla²¹ tarihlendirilir.

3 No.lu (G. 3) pantantif haçın yatay haç kolu dikey kola oranla kısa tutulmuştur ve haçın ön yüzünde kabartma tekniğinde "Çarmihta İsa" figürü yer almaktadır. Kabart-

18 Bk. Beate Böhlendorf-Arslan, *Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy, Byzantine Small Finds In Archaeological Contexts*, ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci. (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 365, şek 13. 21; Özdemir ve Öztaşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup." 497, Kat. No: 1, 3, 4, 5, 7; Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 121, no:10-11; Yaşar-Yavuz, "Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki Metal Haçların Değerlendirilmesi," 66-67, No. 6-7; Okuyucu, "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Haç," 380, No. 13; Yakup Ünlüler, "Kapadokya Bölgesi Müzele- rindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar" (Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 64-70, Kat. No. 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48.

19 Efi Marenveliotaki, "Copper-alloy Pectoral Cross," *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. haz. Demetra Papanikola-Bakirtzi (Atina, 2002), 499, Kat. No: 681-682.

20 Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 121, no:10-11; Özdemir ve Öztaşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup," 497, Kat. No:5-7; Yaşar-Yavuz, "Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki Metal Haçların Değerlendirilmesi," 66-67 No. 6-7; Okuyucu, "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Haç," 380, No. 13.

21 Beate Böhlendorf-Arslan, "Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy," 365, şekil 13 fig 21; Gülgün Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları," *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2010), şekil. 1 fig.3.

ma tekniğinde yapılan figürün vücudu orantısızdır. Oval yüz hatları belirgin biçimde olmasa da ağız, burnu ve kaşları seçilebilmektedir. Belirli noktaları deforme olan eserin arka yüzünde olası ikincil kullanım sırasında bir yere sabitlenmiş olabileceğini düşündüren birtakım izler mevcuttur. Pandantif haçın kabartma tekniğinde yapılan figürlü bezemesiyle benzer örnek Sırbistan’da, Macvanska Mitrovica Nekropolü kazılarında ele geçmiş ve 11. yüzyıla tarihlendirilmiştir²².

4 ve 5 No.lu (**G. 4 ve G. 5**) pandantif haçlar daire kesitlidir. Haç kollarının kesiştiği yerde kazıma tekniğinde yapılmış bezeme bulunmaktadır. 4 No.lu pandantif “X”, 5 No.lu pandantif içi içe geçmiş üç dairesel bezemeyle hareketlendirilmiştir. Edesa Müzesi’ndeki pandantif haçın merkezinde bezeme olmasa da form olarak 4 No.lu pandantif haça benzemektedir ve 10-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir²³; Bandırma ve Kayseri Müzesinde ve Sagalassos kazısında bulunan benzer örnekler 9.-12. yüzyıla tarihlendirilmiştir²⁴. Benzer örnekler dikkate alındığında 5 ve 6 No.lu pandantif haçlar, 9.-12. yüzyıl aralığına tarihlenebilir.

6 No.lu (**G. 6**) pandantif haçın kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları dışa taşkın yarım daire ile sonlanmaktadır. Bezemesiz olan pandantif haçın yatay kolları orantısızdır. Eser, form olarak Bandırma ve Aksaray Müzesi²⁵ örneklerine benzemektedir. Bu örnekler gibi 9.-12. yüzyıla tarihlendirilebilir.

7 No.lu (**G. 7**) pandantif haç kolları merkezden uçlara doğru genişleyerek dışa doğru ikişer daire ile sonlanmaktadır. Sekiz dairenin oluşturduğu pandantif haçın her bir dairesinin üzerinde kabartma tekniğinde yuvarlak çizgisel bezemeler yer almaktadır. Komana ve Heraklia-Perinthos kazılarında ele geçen benzer örnekler 9.-12. yüzyıla tarihlendirilmiştir²⁶. Bu örnekler göz önüne alındığında 7 No.lu pandantif haç 9.-12. yüzyıla tarihlenebilir.

8 No.lu (**G. 8**) pandantif haçın kolları merkezden dışa doğru hafif genişlemektedir. Haç kollarının uçları iki yandan dışa taşkın birer küçük yarım daire ile sonlanmaktadır. Arka yüzü bezemesiz olan pandantif haçın ön yüzünde kazıma tekniğinde yapılmış çizgisel bezemeler vardır. Deformasyon sebebiyle bezemelerin ne olduğu anlaşılma-

22 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 36, fig:17.

23 Melina Paisidou, “Copper-Alloy Pectoral Cross”, *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. haz. Demetra Papanikola-Bakirtzi (Athens, 2002), 500, Kat. No: 683

24 Altun, “Bandırma Arkeoloji Müzesi’nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar,” 142, Kat. No: 8a-b; Cleymans ve Talloen, “Protection in Life and Death: Pendant Crosses From The Cemetery Of Apollo Klarios at Sagalassos, Turkey,” *European Journal of Archaeology* 21(2) (2018), 280–298. no. 5f; Ünlüler, “Kıapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar”, 109, Kat. No: 87.

25 Altun, “Bandırma Arkeoloji Müzesi’nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar,” 141, Kat. No: 6; Ünlüler, “Kıapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar”, 97, Kat. No: 75.

26 Meryem Acara Eser, *Objects from Daily Life at Komana: Jewelry*, 89, Kat. No:12; Stephan Westphalen, *Kleinfunde aus der Basilikagrabung am Kalekapı in Marmara Ereğlisi (Herakleia Perinthos) Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts (Byzas 15)*, haz. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: EgeYayımları, 2012), 132-133, şek. 5. ve 6.

maktadır. Form olarak Nevşehir Müzesinde bulunan ve 8.-11. yüzyıla tarihlenen pandantif haça benzemektedir. 8 No.lu pandantif haç, benzer örneği göz ününe alınarak 8-11. yüzyıla tarihlendirilebilir²⁷.

9 No.lu (**G. 9**) pandatif haçın ön yüzü bezelidir. İç içe geçirilmiş dairesel bezemeler, kazıma tekniğinde yapılmıştır. Dairesel bezemeler farklı türde üretilen pek çok haça karşımıza çıkmaktadır. Bu haçlar, 5. ve 13. yüzyıl gibi oldukça geniş bir tarih aralığında değerlendirilmiştir. Atina Bizans ve Hristiyan Müzesi örneği 5.-7. yüzyıla; Erimtan Müzesi buluntusu 11. yüzyıla; Denizli ve Kütahya Müzesi örneği Orta Bizans Dönemi'ne, Bandırma Müzesi örnekleri 6.-13. yüzyıla tarihlendirilmektedir²⁸. Bu tür bezemelere sahip olan örneklerin her yüzyıldaki kullanımları, tercih edildiklerinin göstergesi olabilir.

10 No.lu (**G. 10**) pandantif/enkolpion haçtır²⁹. Dört yapraklı yonca biçimli olan eserin ön yüzünde yuvarlak bir madalyon vardır ve bir şerit içerisindeki noktaların birbirini takip ettiği düzenerle oluşturulmuştur. Madalyonun içerisinde ortasından uçlara doğru genişleyen bir haç motifi yer almaktadır. Madalyonun dış kısımda bitkisel motifler göze çarpmaktadır. Buralara açılan delikler kompozisyonun algılanmasını zorlaştırmaktadır. Arka yüzünde deformasyondan kaynaklı kim olduğu anlaşılamayan bir figür yer almaktadır. Enkolpion kullanımının Bizans sanatı içerisinde özel bir yeri vardır. 10. ve 11. yüzyıla tarihlenen eserler; Bulgaristan, Ukrayna, Gürcistan ve Latin Batı'da görülen örnekleriyle geniş bir yayılım göstermektedir³⁰. Virginia Güzel Sanatlar Müzesi'nde yer alan örnek 10. yüzyılın son çeyreğine, Halûk Perk Koleksiyonu'nda bulunan örnekler 12.-14. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu koleksiyonda yer alan altı örnekten özellikle **G. 12** numaralı örnek, Kırklareli Müzesinde bulunan pandantif/enkolpion haça birebir benzemektedir³¹.

27 Ünlüler, "Kapakodya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Madeni Haçlar", 93, Kat. No: 7.

28 Maremveliotaki, "Copper-Alloy Pectoral Cross", 499, Kat. No:681-682; Paisidou, "Copper-Alloy Pectoral Cross", 500, Kat. No:683; Altun, "Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar", 140, Kat. No: 5a-b; Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 121, no: 10; Özdemir ve Özataşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup," 497, Kat. No.3-4; Meryem Acara-Eser, *Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı Kalanlar, 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan, 37-42 (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2007), 248.

29 Enkolpion için bk. Campbell D. Sheila ve Anthony Cutler, "Enkolpion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Ed. Alexander Kazhdan (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 700; Çakmakçı, "Şükrü Tül Eski Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri", 53.

30 Bu konuda daha aydınlatıcı ve geniş bilgi için bk. Ceren Ünal, "Balıkesir, Kuva-yi Milliye Müzesi'nden II. Nikephoros Phokas (963-969) Dönemine Ait Nadir Gümüş Sikke Miliarsion", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi* 24/1 (Nisan 2016), 114-115.

31 Ioli Kalavrezou, "Reliquary Enkolpion," *Byzantium 330-1453*, ed. Robin Cormack ve Maria Vassilaki (London: Royal Academy Publications, 2008), 229, 430, no.201; Ceren Ünal ve Zeynep Çakmakçı, "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları." 521-526, G.12, G.13, G.14, G.15, G.16 ve G.17.

11 No.lu (G. 11) pandantif haçın kolları daireseldir. Haç kollarının merkezi ve uçları çizgisel yuvarlak bezemelerle vurgulanmıştır. Benzer örneklerine Heraklia-Perinthos kazısında rastlanılmıştır ve 9.-12. yüzyıla tarihlendirilmiştir³². Ufak farklılıklarla haç kollarının dikdörtgen ya da kare devam edip uçların dairesel bittiği örnekler de mevcuttur. Sagalassos kazısında ele geçen pandantif haç, 1025-1168 yıllarına (mezar da ele geçen eser bir iskelet üzerindedir), Bandırma Müzesi örnekleri ise 9.-15. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir³³.

12 No.lu (G. 12) röliker haçın ön yüzü günümüze gelebilmiştir. Üzerinde kazıma tekniğinde “Çarmıhta İsa” figürü yer almaktadır. Oval yüzü düz çizgilerle yapılmış, yüz hatları stilize edilmiştir. İsa’nın bitmemiş halesi, çarmıhı ve kıyafeti figürün tamamlanamamış olduğu hissini uyandırmaktadır. Röliker haçlarda sıklıkla karşımıza çıkan “Çarmıhta İsa” figürü benzer örnekleri incelendiğinde 10.-12. yüzyıla tarihlendirilebilir³⁴.

13 No.lu (G. 13) röliker haçın ön yüzü günümüze gelebilmiştir ve bu yüzde kabartma tekniğinde “Çarmıhta İsa” figürü vardır. Stilize edilmiş İsa’nın çarmıha çivilenen elleri kırılmış, başı deforme olmuştur. Sırbistan’da bulunan benzer örnek 11.-12. yüzyıla, Komana kazı buluntusu 9.-12. yüzyıla tarihlendirilmiştir³⁵.

14 No.lu (G. 14) röliker haçın ön yüzü günümüze gelebilmiştir. Üzerinde kazıma tekniğinde yapılmış orans durumunda bir figür yer almaktadır. Oval yüzü düz çizgilerle yapılmış, yüz hatları stilize edilmiştir. Giysisi eşkenar dörtgenlerin peş peşe sıralandığı bir desenle bezenmiştir. Figürün kolları, elleri ve parmakları belli belirsizdir. Üzerinde yazı olmayan figürün kimliği tespit edilememiştir. Benzer örneklerine bakıldığında elbise detaylarında farklılık olsa da figürün Meryem veya bir aziz olma ihtimali yüksektir. Bulgaristan Varna Ulusal Müze’de bulunan örneğe göre 10.-12. yüzyıla tarihlendirilebilir³⁶.

15 No.lu (G. 15) rölikerin sadece tek yüzü günümüze ulaşmıştır ve bu yüzde orans Meryem cepheden verilmiştir. Haç kollarında büst şeklinde tasvir edilenler, İncil yazarları ya da azizler olabilir. Meryem’in dua eder pozisyonu, “U” biçiminde belirgindir ve bu durum kompozisyonda farklılık yaratmaktadır. Yanlarda yer alan büstlerin

32 Westphalen, “Kleinfunde aus der Basilikagrabung am Kalekapı in Marmara Ereğlisi (Herakleia Perinthos),” 127- 135. 132-133, şek. 5 ve 6.

33 Altun, “Bandırma Arkeoloji Müzesi’nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar.” 142, 7a-b; Cleymans ve Talloen, “Protection in Life and Death: Pendant Crosses from the Cemetery of Apollo Klarios at Sagalassos, Turkey,” 288, no. 5c-5d.

34 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 223 Kat. No:121, 122, 258 Kat. No: 223, 224, 259 Kat. No: 227, 226, 228. Ayrıca Pitarakis, 14. No.lu röliker haçı kitabının katalog bölümüne alarak 11. 12. yüzyıla tarihlenmiştir.

35 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 36, Fig.17; Acara Eser, “Objects from Daily Life at Komana: Jewelry”, 88, Kat. No: 9.

36 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 276, Kat. No. 290.

varlığı Meryem'in duruşuna etki etmiş olabilir. Benzer örnekler Balkan coğrafyasında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan'da yaygın olan tip, 10.-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁷. Röliker haçın Anadolu'da Makedonya Kulesi ve Sinop-Dikmen Nekropolü kazısında benzer örneği bulunmuş ve aynı yüzyıllara tarihlendirilmiştir³⁸.

16 No.lu (G. 16) röliker, tam olarak günümüze ulaşmıştır. İki yüzünde de kabartma tekniğinde yapılmış figürler yer almaktadır. Ön yüzde "Çarmıhta İsa", arka yüzde orans Meryem tasvir edilmiştir. Her ikisi de stilize olan bezemelerden Meryem daha iyi korunmuştur. Kabartma tekniğinde yapılan İsa ve Meryem tiplerine farklı tür ve boyutlardaki röliker haçlarda sıkça rastlanmaktadır³⁹. 16 No.lu rölikerin figürlü benzerleri Balkanlardaki örneklerde karşımıza çıkmaktadır ve 10-11. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴⁰.

17 No.lu (G. 17) röliker, içerisine cam ya da taş konulmak üzere dördü haç kollarında biri merkezde olmak üzere beş yuvaya sahiptir. Beş yuvanın etrafı iç içe dairelerle bezenmiştir. Benzer örneklerine hem Anadolu'da hem de Balkanlarda rastlanan röliker haç örnekleri dikkate alındığında 11.-12. yüzyıla tarihlendirilebilir⁴¹.

Sonuç

Kırklareli Müzesine ait madeni haç eserler, üslup özellikleri, ikonografileri ve benzer örnekleri göz önüne alındığında katalog numarası 1, 2, 3, 10,12, 14, 15, 16 ve 17 olan haçlar Orta Bizans Dönemi'ne (10.-12. yüzyıllar), katalog numarası 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11 ve 13 olan haçlar Erken ve Orta Bizans Dönemi'ne (6.-13. yüzyıllar) tarihlendirilebilir. Haçların geniş tarih aralıkları içerisinde yer almaları eserlerin Bizans toplumunda yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Bu eserler, Bizans'ın mevcut envanterine yenilerinin eklenmesi ve bölgesel olarak değerlendirildiğinde Balkan coğrafyası içerisindeki yerinin sorgulanabilmesi açısından önemli örneklerdir. On yedi maden eserin hepsi satın alma yoluyla müzeye getirilmiştir ve taşınabilir obje olması sebebiyle buluntu yeri tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen haç eserler Kırklareli Müzesi malzemesi olarak bir bütünün parçalarıdır

37 Pitarakis *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 226-228 ve 229-230, Kat. No. 130, 132,133, 136, 137, 138, 145, 146, 166.

38 Şahin Yıldırım, *Makedonya Kulesi Kurtarma Kazıları 2004. 14. Müze çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 30 Nisan-2 Mayıs 2004 Ürgüp/Nevşehir* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005), 3031, 243-250. 244, resim 7; Gülgün Köroğlu ve Hüseyin Vural, "Sinop-Dikmen Nekropolü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Geç Roma-Bizans Dönemi Takıları", *20. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, c.1, 348-357, Sakarya. 357, No.18.

39 Bu tür bezemelerin görüldüğü haçlar Tip I ve Tip IV'te yaygın olarak uygulanmıştır. Tip I örnekleri için bk. Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 234-235, Kat. No. 163, 164, 165.

40 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 71, fig:46, 210-211 Kat. No. 76, 77, 78, 79, 234-235 Kat. No.163, 164, 165.

41 Pitarakis, *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*, 378-379, Kat. No. 612, 614, 615, 616.

ve Bizans Hristiyan kültürünün somut örnekleridir. İnananların, ibadet sırasında ya da gündelik yaşamda, kötü olan her şeye karşı korunmak amacıyla kullandığı taşınabilir haçların sayısal çokluğu, bizlere üretim merkezinin sadece Konstantinopolis olamayacağını düşündürmektedir. Bu eserler arasında yerel üretim ürünü haçlar da olabilir.

Balkanlar, karışık etnik yapısı ve çoğulcu iç dinamikleriyle farklı bir coğrafyadır. Doğu Trakya, Güneydoğu Avrupa ve Anadolu arasında çağlar boyunca devam eden, istila, göç, savaş, ticaret ve kültürel ilişkilerin vb. yaşandığı bir yerdir. Balkanlara Hristiyanlığın gelişi ve bu coğrafyadaki yayılışı birçok unsuru beraberinde getirmiş ve bölgenin Hristiyan mirasını etkilemiştir. Dolayısıyla, Kırklareli ve çevresine ait olan bu eserlerden bazılarının benzer örnekler göz önüne alındığında Balkan kökenli olduğu görülmüştür. Örneğin 15 No.lu röliker, Athos/Vatopedi Manastırı buluntusu, Pernik Bulgaristan Orta Çağ Kalesi kazı buluntusu, Sofya Ulusal Müze, Belgrad Ulusal Müze ve Budapeşte Ulusal Müzedeki örneklerle; 16 No.lu röliker, Makedonya Prosek Kalesi kazı buluntusu, Atina Benaki Müzesi ve Budapeşte Macar Ulusal Müzesi örnekleriyle; 17 No.lu röliker, Anadolu örneklerinin yanı sıra, Ukrayna ve Atina-Canellopoulos Müzesi örnekleriyle örtüşmektedir.

10 No.lu pendantif/enkolpion, ise dört yapraklı yonca formuyla Kırklareli Müzesi madeni haçlar arasındaki tek eserdir. Enkolpionların Gürcistan, Bulgaristan, Yunanistan, Ukrayna'da görülen örnekleri 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Bu eserlerin başkentten hediye olarak gönderildiği ya da yerel üreticiler tarafından imparatorluk dışındaki topraklarda üretildiği düşünülmektedir. Kırklareli Müzesindeki pendantif/enkolpion, Konstantinopolis menşeli olabileceği gibi Balkan coğrafyasına ait bir üretim de olabilir.

Bunların dışındaki diğer haçların, kazı, özel koleksiyon ve müzelerde bulunan benzer örnekleri hem Balkanlar'da hem Anadolu'da görülmektedir. Bizans coğrafyasında sıkça görülen haç eserler, her çağda benzer örneklerin tercih edildiğini göstermektedir. Bu çalışmayla Kırklareli Müzesi Bizans dönemi madeni haçlarının ortaya konulması, Trakya'daki Bizans mirasının görünür olması açısından önemli bir yer teşkil etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acara Eser, Meryem. "Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç." *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötügen'e Armağan*. Ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2010, 27-43.
- Acara Eser, Meryem. "Komana Kazısı Metal Buluntularından Bir Grup: Röliker Haçlar." *Komana Ortaçağ Yerleşimi*. Ed. Deniz Burcu Erciyas ve Mustafa Nuri Tatbul. İstanbul: Ege Yayınları, 2015, 167-180.
- Acara Eser, Meryem. "Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı." *Kalanlar, 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. Ed. Ayla Ödekan. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007, 37-42.
- Acara Eser, Meryem. "Objects from Daily Life at Komana: Jewelry." *Komana Small Finds*. Haz. Burcu Erciyas ve Meryem Acara Eser. İstanbul: Ege Yayınları, 2019, 77-103.
- Acara, Meryem. "Bizans Ortodoks kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1) (1998): 183-201.
- Albayrak, Kadir. "Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi." *Dini Araştırmalar* 7(19) (2004): 105-129.
- Altun, Feride İmrana. "Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar." *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7(1) (2020): 133-151.
- Böhlendorf-Arslan, Beate. "Das Bewegliche Inventar eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy." *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts BYZAS*. Ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci. İstanbul: Ege Yayınları, 2012, 351-368.
- Buyruk, Hasan. "Silifke Müzesi'ndeki Haç Rölikerler." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7(33) (2014): 504-512.
- Campbell D. Sheila ve Anthony Cutler. "Enkolpion." *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. Alexander Kazdan. 1. cilt. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 700.
- Cleymans, Sam ve Peter Talloen. "Protection in Life and Death: Pendant Crosses from the Cemetery of Apollo Klarios at Sagalassos, Turkey." *European Journal of Archaeology* 21(2) (2018): 280-298.
- Çakmakçı, Zeynep. "Şükrü Tül Eski Eser Koleksiyonu'ndaki Bizans Dönemi Madeni Eserleri." *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi TÜBA-KED* 15 (2017): 45-61.
- Elyiğit, Ufuk. "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri." *Art-Sanat* 18 (2022): 173-200. Doi: 10.26650/artsanat.2022.18.1090632
- Frazer, M. E. ve Anthony Cutler. "Reliquary." *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. Alexander Kazdan. 1.cilt. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 1782-1783.
- Gül, Ahmet. *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Kalavrezou, Ioli. "Reliquary Enkolpion." *Byzantium 330-1453*. Ed. Robin Cormack ve Maria Vassilaki. Londra: Royal Academy Publications, 2008.
- Karpozilos, Apostolos ve Anthony Cutler. "The Cross in Everyday Life." *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. Alexander Kazdan. 1. cilt. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991, 551
- Koçyiğit, Oğuz. "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35(2) (2018): 110-121.

- Koroğlu, Gülgün ve Hüseyin Vural. "Sinop-Dikmen Nekropolü Kazılarında Ortaya Çıkarılan Geç Roma-Bizans Dönemi Takıları." *20. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. 1. Cilt. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017, 348-357.
- Koroğlu, Gülgün. "Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar." *Akdeniz Sanat* 13 (2019): 399-424.
- Koroğlu, Gülgün. "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları." *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2010, 417-426.
- Koroğlu, Gülgün. *Anadolu Uygarlıklarında Takı*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2004.
- Maremveliotaki, Efi. "Copper-alloy Pectoral Cross." *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. Haz. Demetra Papanikola-Bakirtzi. Athens, 2002, 499.
- Metin, Hüseyin. "Burdur Müzesi'nden Bir Röliker Haç." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2019), 414-415.
- Okyucu, Demet. "Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Madeni Haç." *Art-Sanat* 19 (2023): 365-392. Doi:10.26650/artsanat.2023.19.1155760
- Özdemir, Hatice ve Gökçen Kurtuluş Öztaşkın. "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup." *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, 2009, 489-499.
- Paisidou, Melina. "Copper-alloy Pectoral Cross." *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium*. Ed. Demetra Papanikola-Bakirtzi. Athens, 2002, 500.
- Pitarakis, Brigitte. *Les Croix-Reliquaries Pectorales Byzantines En Bronze*. Paris: Picard, 2006.
- Podskalsky, Gerhard. "Cross." *Oxford Dictionary of Byzantium*. 1. cilt. Ed. Alexander Kazdan. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Rice, Tamara Talbot. *Bizans'ta Günlük Yaşam. Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*. Çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Özne Yayınları, 1998).
- Ünal, Ceren. "Bahkesir, Kuva-yi Milliye Müzesi'nden II. Nikephoros Phokas (963-969) Dönemine Ait Nadir Gümüş Sikke Miliareşion." *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi* 24/1 (2016): 114-115.
- Ünal, Ceren ve Zeynep Çakmakçı. "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları." *Art-Sanat* 14 (2020): 495-531. Doi: 10.26650/artsanat.2020.14.0019
- Ünlüler, Yakup. "Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Maden Haçlar." Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Westphalen, Stephan. "Kleinfunde aus der Basilikagrabung am Kalekapı in Marmara Ereğlisi (Herakleia Perinthos)." *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts BYZAS*. Ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci. İstanbul: Ege Yayınları, 2012, 127-137.
- Yaşar, Fatma ve Selim Yavuz. "Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki Metal Haçların Değerlendirilmesi." *Inonu University Journal of Art and Design* 12 (2022): 62-85.
- Yıldırım, Şahin. *Makedonya Kulesi Kurtarma Kazıları 2004. 14. Müze çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. 30 Nisan-2 Mayıs 2004 Ürgüp/Nevşehir*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005, 243-250.